

9 next

انتهای تاریخ ۲۶/۱/۱۳۵۶ در (روزنامه) تاریخ کوفه
شماره نوزدهم ۱۹۶۲ (۱۳۵۱) فصل اول

دانشگاه شهید بهشتی

کوفه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ اسلام

کوفه از تاسیس تا دارالخلافتی

استاد راهنما

جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری

کتابخانه دانشگاه تهران

۷۸۶ / ۱۲ / ۲۵

استاد مشاور

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

نگارش

سید مهدی اسلامی

۹۸۳۷

سال تحصیلی ۱۳۸۵

فهرست مطالب

- فصل اول: مقدمه ۱
- ۱ - ۱ - اهمیت موضوع ۱
- ۱ - ۲ - سؤالات پژوهش ۳
- ۱ - ۳ - روش تحقیق ۴
- ۱ - ۴ - بررسی منابع ۴
- فصل دوم: بین النهرین قبل و پس از اسلام ۱۰
- ۲ - ۱ - جغرافیای تاریخی بین النهرین ۱۱
- ۱ - ۱ - ۲ - عراق در کتب لغت و فرهنگ ۱۳
- ۲ - ۲ - وضعیت سیاسی بین النهرین (عراق) قبل از اسلام ۱۵
- ۱ - ۲ - ۲ - ادوار تمدنی بین النهرین ۱۶
- ۲ - ۲ - ۲ - مدها و تسلط بر بین النهرین ۱۷
- ۲ - ۲ - ۳ - هخامنشیان و بین النهرین ۱۸
- ۲ - ۲ - ۴ - بین النهرین از حمله اسکندر تا سقوط پارتیان ۲۰
- ۲ - ۲ - ۵ - ساسانیان و بین النهرین ۲۲
- ۲ - ۳ - وضعیت سیاسی بین النهرین پس از اسلام تا تأسیس کوفه ۲۷
- ۲ - ۳ - ۱ - حیره در همسایگی کوفه ۲۸
- ۲ - ۳ - ۲ - شکست ذی قار و توجه اعراب به مرزهای ساسانی ۲۹
- ۳ - ۳ - ۳ - خلیفه اول و تشویق مسلمانان به فتوحات خارجی (در عراق و شام) ۳۲

- ۳۵..... ۴-۳-۲ - خالد بن ولید و فتوحات در عراق
- ۳۶..... ۵-۳-۲ - ادامه فتوحات در زمان خلیفه دوم
- ۳۸.. ۶-۳-۲ - نبرد بویب و تشویق مسلمانان از طرف خلیفه برای مهاجرت به عراق
- ۴۰..... ۷-۳-۲ - تسهیل فتح عراق پس از پیروزی مسلمانان در قادسیه
- ۴۲..... ۸-۳-۲ - پیروزی مسلمانان در جلولاء (۱۶هـ/ ۶۳۷م) و استقرار فاتحان در کوفه
- ۴۶..... فصل سوم: کوفه از تاسیس تا سال ۳۵ هجری
- ۴۷..... ۱-۳-۲ بنای کوفه: علت و هدف؟
- ۵۰..... ۲-۳-۲ سال تاسیس کوفه
- ۵۳..... ۳-۳-۳ ساختار شناسی واژه کوفه
- ۵۳..... ۱-۳-۳ کوفه در لغت غیر عربی
- ۵۴..... ۲-۳-۳ کوفه واژه‌ای عربی
- ۵۷..... ۴-۳-۲ طرح ریزی شهر کوفه
- ۵۷..... ۱-۴-۳ شهر در دوره اسلامی
- ۶۰..... ۵-۳-۲ کوفه از مجتمع‌های اردویی تا محلات شهری
- ۶۱..... ۱-۵-۳ از چادر نشینی تا روستانشینی (۱۵-۱۷ هـ.)
- ۶۴..... ۲-۵-۳ دستور خلیفه دوم مبنی بر ساخت خانه‌های گلی
- ۶۷..... ۶-۳-۲ بنای مسجد، آغاز طرح ریزی کوفه
- ۶۷..... ۱-۶-۳ نقش و جایگاه مسجد در جامعه اسلامی
- ۶۹..... ۲-۶-۳ مساجد کوفه
- ۷۲..... ۳-۶-۳ مسجد جامع کوفه، هسته مرکزی شهر
- ۷۷..... ۴-۶-۳ دارالاماره یا قصر کوفه
- ۷۹..... ۷-۳-۲ جغرافیای طبیعی منطقه کوفه
- ۷۹..... ۱-۷-۳ کوفه در کتب جغرافیایی و تاریخی

- ۷۹..... ۳-۷-۲ آب و هوای کوفه
- ۸۰..... ۳-۷-۳ محدوده جغرافیایی کوفه
- ۸۱..... ۳-۸ حیره در همسایگی کوفه
- ۸۳..... ۳-۸-۱ قبایل و ساکنان حیره
- ۸۵..... ۳-۸-۲ آئین مردم حیره
- ۸۷..... ۳-۸-۳ حیره شهر کاخ ها و صومعه ها
- ۹۲..... ۳-۹ مناطق تاریخی، در همسایگی کوفه
- ۹۶..... فصل چهارم : وضعیت سیاسی و اجتماعی کوفه در دوران خلیفه دوم
- ۹۷..... ۴-۱ وضعیت اجتماعی کوفه
- ۹۷..... ۴-۱-۱ رشد جمعیت کوفه (۱۷-۲۳هـ)
- ۱۰۰..... ۴-۱-۲ ترکیب کلی چهره های جمعیتی کوفه^۱
- ۱۰۵..... ۴-۱-۲-۱ تغییر ترکیب جمعیتی کوفه پس از خلیفه دوم
- ۱۰۷..... ۳-۱-۴ - موالی عنصر دوم جمعیتی کوفه^۱
- ۱۱۱..... ۴-۴ والیان کوفه از سال (۱۷-۲۳ هـ)
- ۱۱۱..... ۴-۴-۱ حوزه جغرافیایی والیان کوفه
- ۱۱۲..... ۴-۴-۲ دایره وظایف والیان کوفه
- ۱۱۳..... ۴-۴-۳ والیان کوفه
- ۱۲۶..... ۴-۲ کوفه و فتح ایران
- ۱۲۶..... ۴-۵-۱ فتوحات کوفیان در زمان عمر بن خطاب
- ۱۳۰..... ۴-۵-۲ حوزه اختیارات حاکمان کوفه در دوران عثمان
- ۱۳۱..... ۴-۵-۳ فتوحات، کانون توجه حاکمان (کوفه و بصره)
- ۱۳۳..... ۴-۵-۴ ماه کوفه
- ۱۳۵..... ۴-۶ ترور عمر یا کشته شدن عمر

فصل پنجم: کوفه از لحاظ سیاسی و اجتماعی در دوران خلیفه سوم.....	۱۳۸
۱- ۵- تغییر ساختار قدرت سیاسی و اجتماعی در دوران عثمان.....	۱۳۹
۲- ۵- والیان کوفه در دوران خلیفه سوم.....	۱۴۲
۱- ۲- ۵- سعد بن ابی وقاص (۲۵ - ۲۴ هـ).....	۱۴۲
۲- ۲- ۵- ولید بن عقبه بن ابی معیط.....	۱۴۳
۳- ۲- ۵- سعید بن عاص (۳۴ - ۳۰).....	۱۴۷
۱- ۳- ۲- ۵- تنظیمات عثمان در زمینهای عراق (علت شورش کوفیان) ..	۱۵۰
۲- ۳- ۲- ۵- تبعید شورشیان کوفه به شام.....	۱۵۱
۳- ۳- ۲- ۵- بر عزل سعید بن عاص از ولایت کوفه.....	۱۵۲
۳- ۵- علل نارضایتی کوفیان.....	۱۵۴
جمع بندی و نتیجه گیری.....	۱۵۷
فهرست منابع.....	۱۶۱

چکیده

کوفه اردوگاهی جهت استقرار سپاهیان اسلام بود، که در حاشیه غربی شهر آباد و مهم حیره (مرکز حکومت آل منذر) طرح ریزی شد و با گسترش فتوحات، این شهر محل تمرکز نیروهای مسلمان گردید. خلفیه دوم با اسکان دادن قبائل مختلف سعی در ایجاد شهری مبتنی بر معیارهای اسلامی، به دور از اندیشه‌های جاهلی عرب بود. عمر بن خطاب در طرح ریزی کوفه (تخطیط) نظارت کامل داشت، و در دوران او این شهر بعنوان جبهه مقدم مسلمانان در فتوحات اهمیت بسزائی یافت. با به خلافت رسیدن عثمان بن عفان، ساختار قدرت در این شهر به سمت گروهی که اساس قدرتشان قبیله و ثروت بود تغییر کرد. که این امر منجر به اعتراضات و عکس العملهای شدیدی از طرف هواداران ارزش‌های اسلامی (دلایل اقتصادی نیز داشت) شد. و در نهایت همسوئی آنها با معترضان سایر نواحی در مدینه، منجر به قتل خلیفه سوم شد.

کلید واژه‌ها:

حیره، کوفه، طرح ریزی، والیان، عمر بن خطاب، عثمان بن عفان.

فصل اول

مقدمه

مقدمه

۱-۱- اهمیت موضوع

نام کوفه برای یک شیعه از دو جهت اهمیت دارد، اول: بمنزله یادآوری وقایع تلخ و تاسف باری است که در سالهای آغازین تاریخ اسلام این شهر شاهد و ناظر آن بوده است. دوم: این که در روایات اسلامی کوفه پایگاه و مرکز بزرگترین حکومت‌های الهی در آینده تاریخ بشر دانسته شده، که در حقیقت احیاء کننده دوباره دین آخرین پیامبر الهی توسط یکی از بهترین خاندان او می‌باشد.

این دو عامل نیز سبب شد تا بنده به بررسی کوفه البته در محدوده زمانی کوتاهی روی آورم. و بر اساس توان و بضاعت اندک خود به بررسی این شهر در سالهای آغازین تأمین آن تا مرکزیت یافتن آن در دوران علی بن ابی طالب پردازم.

آنچه که در این رساله مورد توجه قرار گرفته را شاید بتوان به دو قسمت کلی تقسیم کرد: قسمت نخست که در فصل دوم و سوم به آن پرداخته شده؛ بررسی وضعیت عراق، با تکیه بر جایگاه کوفه (حیره) پیش از اسلام چگونگی طرح ریزی این شهر علت ساخت آن و بناهایی و نقاط مورد اهمیت این شهر است. قسمت دوم که در فصل چهارم و پنجم به آن پرداخته شده شناخت محیط سیاسی و اجتماعی شهر کوفه در دوران خلیفه دوم و سوم می‌باشد، که لازمه شناخت دوران خلافت علی بن ابی طالب (ع) بررسی دقیق آن است.

کوفه در جریان فتوحات صدر اسلام، نخست به شکل شهری برای استقرار

رزمندگان مسلمانی که برای فتوحات به خاک ایران ساسانی اعزام می‌شدند، بنا شد. و بتدریج به صورت شهر ثابتی برای اسکان همیشگی قبایل مهاجر به آنجا تبدیل شد. بر اساس قاعده فقهی، خمسی که از غنایم گرفته می‌شد ($\frac{۴}{۵}$) در اختیار فاتحان یعنی همان قبایل شرکت کننده در جنگ قرار می‌گرفت. این غنایم شامل اموال منقول و غیر منقول فراوانی بود، که بدین ترتیب ثروت هنگفتی را در اختیار فاتحان قرار می‌داد. لازم به ذکر است که شهر بصره به همین ترتیب البته مدتی زودتر در سال ۱۴ یا ۱۵ هجری تاسیس شد. با وجود آنکه شهر کوفه دیرتر طرح‌ریزی شده بود، اما از اهمیت بیشتری نسبت به بصره برخوردار بود. که بدون تردید یکی از علل آن موقعیت خاص جغرافیایی کوفه است، که در کنار شهری بزرگ، با سابقه تمدنی بیش از پانصد سال بنام حیره واقع شده بود. که این مسأله خود باعث شکوفایی و رشد سریعتر کوفه را نسبت به بصره فراهم کرد. و همین امر موجب تمایل قبایل قدرتمندتر و با نفوذتر عرب و همچنین شخصیت‌های برجسته‌ای از صحابه پیامبر به این شهر شد.

بنظر می‌رسد سیاست‌های خلیفه دوم بطور کلی و خصوصاً در مورد شهر کوفه این بود که ارزشهای اسلامی معیار قرار گیرد. این موضوع از گفته‌های عمر نسبت به اهل کوفه آشکار است، که آنجا را «برج اسلام» و مسلمانان آنجا را «سرور مسلمانان» می‌دانست. لذا بنظر می‌رسد عمر بن خطاب بدنبال آن بود که این شهر را تا حد توان بدور از تعصبات جاهلی و نژادی عرب شکل دهد.

عثمان بن عفان که پس از عمر، بر کرسی خلافت تکیه زد هر چند از اولین ایمان آورندگان به پیامبر بود اما از قبیله قریش و خاندان اشرافی بنی امیه بود. که تا هنگام فتح مکه از جدی‌ترین مخالفان اسلام به شمار می‌رفتند. و عثمان در دوران خلافتش به آنها اجازه هرگونه دخل و تصرفی را در بیت المال و غنایم داد، و بر خلاف دوران عمر هیچ نظارتی بر آنها اعمال نمی‌شد.

در دوران خلافت عثمان، بنی امیه به پشتوانه قدرتی که خلیفه به آنها واگذار

کرده بود، به ثروت اندوزی و تجمل گرایی روی آوردند. بطوری که مقام‌ها و مناصب را در تیول خود می‌دانستند، و کسی جرأت اعتراض به زیاده خواهی‌های آنان را نداشت. تا زمانی که شروع به فعالیت‌های اقتصادی و دست اندازی به منابع ثروت سایر شهرها کردند، که زمینه اعتراضات عمومی مردم مناطق مختلف تحت تابعیت حکومت اسلامی را موجب شد. این اعتراضات به ویژه در شهرها و مراکزی که به کار فتوحات می‌پرداختند. نمو و رشد بیشتری داشت. (که در خلال فصول رساله به آنها پرداخته خواهد شد.) سرانجام اعتراضات بدون پاسخ مسلمانان به سوی مرکز خلافت کشیده شد، که منجر به قتل خلیفه سوم شد. این حادثه جامعه اسلامی را از درون به تنشهایی واداشت که نزدیک به چهار دهه به طول انجامید.

۱-۲ - سؤالات پژوهش

- مسئله‌ای که این پژوهش به آنها می‌پردازد، بررسی برهه‌ای از رخداد‌های و وقایع صدر اسلام با مرکزیت کوفه است که از سال ۱۵ تا ۳۵ هجری را در بر می‌گیرد.
- پرسش‌هایی که در این رابطه مطرح هستند از این قرار می‌باشند:
- ۱ - بین النهرین قبل از اسلام، از لحاظ سیاسی چه وضعیتی داشته است؟
  - ۲ - حیره چه نقشی در شکل‌گیری، شهر کوفه ایفا کرده است؟
  - ۳ - پیدایش کوفه، در راستای چه اهدافی بوده است؟
  - ۴ - طرح ریزی و ساخت کوفه چگونه بوده است؟
  - ۵ - نقش مسجد کوفه در بنای شهر کوفه چه بوده است؟
  - ۶ - سیاست خلیفه دوم در رابطه با شهر کوفه چه بوده است؟
  - ۷ - والیان کوفه در دوران عمر بن خطاب چه کسانی بودند؟ و عملکرد آنان در این شهر چگونه بود؟
  - ۸ - ترکیب محلی چهره‌های جمعیتی چگونه بوده است؟

- ۹ - موالی در کوفه چه جایگاهی (با تکیه بر ایرانیان) داشتند؟
- ۱۰ - فتوحات کوفه در دوران خلیفه دوم در چه مناطقی بوده است؟
- ۱۱ - اوضاع کوفه در دوران عثمان بن عفان چگونه بوده است؟
- ۱۲ - والیان کوفه از طرف عثمان چه کسانی بودند؟
- ۱۳ - علل نارضایتی کوفیان از خلیفه چه بود؟

۳-۱ - روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحقیق تاریخی مبتنی بر منابع اصلی تاریخی، جغرافیای تاریخی، انساب (طبقات) و تحقیقاتی که در این باره به نگارش درآمده، استفاده شده است. در این راه تلاش شده که با مراجعه به منابع دست اول، از هر رویداد چندین خبر و گزارش مورد ملاحظه و بررسی قرار گیرند. سعی شده که بدون هر گونه تعصب به منابع مراجعه شود تا امکان تحلیل و تبیین واقعی موضوع میسر گردد.

۴-۱ - بررسی منابع

این تحقیق در بردارنده‌ی رویدادهای سالهای ۱۵ تا ۳۵ هجری می‌باشند. و با توجه به سؤالاتی که در پژوهش مورد نظر مطرح می‌باشد، اساس کار بر منابع تاریخی عمومی، فتوح، انساب، جغرافیا می‌باشد.

(۱) تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک: اثر ابوجعفر محمد بن جریر طبری (۲۲۴ - ۳۱۰هـ) مورخ و فقیه ایرانی می‌باشد. و مهم ترین کتابی است که پژوهش بر پایه مستندات آن قرار گرفته است. تاریخ طبری تاریخ عمومی عالم از آفرینش تا سال ۳۰۲ هجری می‌باشد. و عظیم ترین منبع در شناخت تاریخ سه قرن اول اسلامی است که نویسنده آن برای شرح یک رویداد به نقل روایات گوناگون می‌پردازد و در این راه نام روایان اسناد خود را می‌نویسد. شیوه کار طبری این است که خبر رسیده از یک

راوی درباب یک رویداد را به پایان می‌برد و پس از آن خبرروای دیگر را نقل می‌کند. و بر این اساس پژوهشگر می‌تواند اخبار گوناگونی از یک رویداد را بررسی کند. طبری علاوه بر سال نگاری، روزهای رویدادها را نیز ذکر می‌کند. از طرفی به طور کامل به نقل رویدادهای پردازد.

(۲) مروج الذهب و معادن الجوهر اثر ابوالحسن علی بن حسین مسعودی (متوفی ۳۴۶ هـ)، در بررسی کلی پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. مروج الذهب را مسعودی در سال ۳۳۲ تألیف کرده است و در سال ۳۳۶ در آن تجدید نظر به عمل آورد. مروج الذهب تاریخ عمومی جهان است که در ۱۳۲ باب تدوین شده و به دو بخش قبل و بعد از اسلام تقسیم شده است که قسمت دوم آن از ولادت پیامبر (ص) شروع شد و تا سال ۳۳۶ ادامه می‌یابد. مسعودی از ذکر سال و روز بسیاری از رویدادها خودداری کرده است، زیرا حوادث هر دوره را از زمان روی کار آمدن هر کدام از خلفاء و برآمدن آنها، شرح می‌دهد.

(۳) احمد بن ابی یعقوب بن وهب بن واضح (متوفی ۲۸۴ یا ۲۹۲ هـ) که دو اثر مشهور وی تاریخ یعقوبی و البلدان می‌باشند. که هر پژوهشگری ناگزیر به استفاده از آنهاست. تاریخ یعقوبی در ردیف کهن‌ترین کتابهای تاریخ عمومی اسلام قرار دارد که در دو مجلد است و در نیمه دوم قرن سوم هجری به نگارش درآمده است، و با شرح رویدادهای سال ۲۵۸ پایان می‌یابد. یعقوبی سیر رویدادها را با آمدن هر کدام از خلفاء برآمدن آنها، دنبال می‌کند. اما سال و روز رویدادها را ذکر نکرده است.

(۴) ابوحنیفه احمد بن داود دینوری (متوفی ۲۸۱ تا ۲۹۰ هـ) اثر مشهور دینودی اخبار الطوال نام دارد، از تواریخ عمومی شمرده می‌شود. وی از خلقت آدم ابوالبشر تا پایان سلطنت یزدگرد سوم ساسانی و سلاطین دوم و ترک را بیان می‌کند. تاریخ اسلام آن نیز تا پایان خلافت خلیفه‌ی عباسی المعتصم بالله را در بر می‌گیرد. روش نگارش دینوری، عدم تکرار روایات رویدادهای مختلف است.

۵) فتوح البلدان، اثر احمد بن یحیی بن جابر بلاذری (۲۷۹ هـ) می‌باشد. یکی از مباحث این پژوهش بررسی روند فتوحات مسلمانان در ناحیه بین النهرین و ایران است. مهم‌ترین منبعی که به آن ارجاع شده، کتاب فتوح البلدان بلاذری می‌باشد. که در خصوص این موضع بهترین و مهم‌ترین مطلب را آورده است. مطالب این کتاب درباره فتح مناطق جزیره العرب در زمان رسول الله (ص)، فتح سرزمین‌های شام و مصر و عراق و ایران در روزگار خلفای راشدین، اموی و عباسی است. بلاذری علاوه بر شرح داستان شهرها به حوادث و کشمکش‌ها و تحولات فرماندهان عرب و فاتحان تا زمان خود اشاره داشته است. در این تحقیق اطلاعات مفیدی درباره چگونگی فتوحات عراق، چگونگی تاسیس کوفه، وقایع و حوادث دوران عمر بن خطاب و عثمان بن عفان، و حاکمان آنان در کوفه، از کتاب بلاذری بدست آمده است. اما متأسفانه بلاذری، شرح دقیقی از چگونگی استقرار قبایل در شهر کوفه نداده است.

۶) البداء و التاریخ: اثر مطهر بن طاهر مقدس در اواخر قرن (۴ هـ) یک کتاب تاریخی به زبان عربی است، که بر اساس تاریخ نگاری عمومی جهان از آغاز آفرینش تا زمان نویسنده به نگارش درآمده است. ابن مطهر تالیف خود را در سال ۳۵۵ هـ به پایان رساند. این کتاب توسط دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی باعنوان آفرینش و تاریخ به زبان فارسی ترجمه شده است.

۷) معجم البلدان: اثر یاقوت حموی است (۵۷۵ - ۶۲۶ هـ) که در زمینه شناخت جغرافیایی مناطق مورد نظر در تحقیق از آن استفاده شده است. یاقوت مطالب کتاب خود را بر اساس جغرافیایی هفت اقلیم بنا نهاده است؛ و این مطالب را به ترتیب الفبایی اسامی جغرافیایی تنظیم کرده است، و بر اساس آن به وصف شهرها، کوه‌ها، دره‌ها، رودها و دریاها می‌پردازد. در این کتاب علاوه بر موضوعات جغرافیایی، اطلاعات فراوان و مفید تاریخی نیز ارائه شده است. که در خلال مباحث رساله از آن استفاده شده است.

۸) در زمینه مباحث جغرافیای کوفه از کتب دیگری نیز استفاده شده است. که عبارتند از:

الف) المسالك و الممالک ، تالیف اصطخری، ب) البلدان، تالیف مورخ معروف یعقوبی می باشد که در آن به شرح مطالب جغرافیایی و همچنین جزئیات اقتصادی بعضی از مناطق پرداخته است. ج) تقویم البلدان، تالیف ابوالفداء حموی می باشد که توسط آقای عبدالمحمد آیتی به فارسی ترجمه شده است. د) احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، تالیف مقدسی که توسط دکتر علینقی منزوی به فارسی برگردانده شده است. و) مختصر البلدان، اثر ابن فقیه همدانی که توسط آقای ح. مسعود به فارسی ترجمه شده است.

کتابها و آثاری که به آنها اشاره شده است، اهم منابع و مآخذی بوده که اساس پژوهش بر آنها قرار گرفته است، و لازم بود در مورد آن شرح و توصیف مختصری آورده شود.^(۱)

لازم به ذکر است در کار تحقیق و پژوهش ، علاوه بر این منابع از برخی مآخذ و تحقیقاتی که در این رابطه انجام شده نیز استفاده شده است. که در زیر به معرفی اجمالی آنها پرداخته می شود.

۱) تاریخ الکوفه: تالیف سید حسن براقی نجفی (متوفی ۱۲۳۲ق) است. این کتاب جامعترین کتابی است که تا زمان تالیف آن درباره کوفه نگاشته شده است و توسط بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی به فارسی ترجمه شده است. مولف در تالیف خود از کتب تاریخ عمومی و منابع حدیثی شیعه و سنی استفاده کرده است.

---

۱ - مطالب این قسمت برگرفته از دو کتاب: ۱ - عزیز الله بیات، شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران (جلد اول) انتشارات امیرکبیر چاپ اول، ۱۳۶۳، ۲ - رسول جعفریان، منابع تاریخ اسلام، انتشارات انصاریان، چاپ اول، ۱۳۷۶، و همچنین از مقدمه هایی که مترجمان و مصححان منابع بر آن کتابها نوشته اند، استفاده شده است.

دیدگاه مولف نسبت به کوفه ناشی از خواستگاههای مذهبی شیعی وی است. این کتاب در سال ۱۳۵۶ ق برای نخستین بار چاپ شده است.

(۲) تخطيط مدينة الكوفة: تالیف کاظم الجنابی. مورخ عرب است که در دو فصل

ابتدا کتاب به اختصار به جغرافیای کوفه و علت نامگذاری آن پرداخته است.

(۳) خطط الكوفة و شرح خریطتها، تالیف لوئی ماسینیون، مستشرق مشهور

فرانسوی است اصل کتاب به زبان فرانسه است، ولی تقی محمد المصعبی آنرا به عربی

ترجمه کرده است. بنظر می‌رسد ماسینیون اولین کسی باشد که با نظر دقیق به منابع

جغرافیای تاریخی کوفه را بررسی کرده است. وی در تحقیق خود از تالیفات براقی و

کاظم الجنابی نیز استفاده‌های فراوانی کرده است، بویژه در قسمتی که از قبایل و

مساجد کوفه مطلبی آورده دقیقاً متأثر از کتاب براقی و گرایش‌های شیعی وی است. و

اهمیت کتاب ماسینیون همین نکته کافی است که محمد تقی المصعبی می‌گوید. او

توجه اعراب را به نقش شهر کوفه در تاریخ متوجه کرد.^(۱)

(۴) کوفه پیدایش شهر اسلامی، تالیف هشام جعیط که یکی از تحقیقی‌ترین آثاری

است که تاکنون درباره کوفه به نگارش درآمده است. و در انتشارات آستان قدس

رضوی در سال ۱۳۷۲ به چاپ رسیده است. مترجم کتاب مزبور آقای ابوالحسن سرو

قد مقدم می‌باشد.

به واقع این پژوهش نتوانسته است آنگونه که باید حق مطلب را ادا کند. که البته

این امر مربوط به فقر علمی پژوهشگر می‌باشد، که نتوانسته از راهنمائیها و مشاوره‌های

اساتید بزرگوار بهره‌ی لازم را برداشت کند. امید است که آن بزرگواران بالطف خویش

از تقصیرهای این شاگرد حقیر درگذرند. همچنین مراتب تشکر و قدردانی خویش را

---

۱ - ماسینیون، خطط الكوفة و شرح خریطتها، تالیف لوئی ماسینیون، ترجمه تقی محمد

المصعبی، تحقیق کامل سلمان الجبوری مطبعة النجف الاشرف، ۱۹۷۹، (مقدمه کتاب).

از محضر آن بزرگواران اعلام می‌دارم.

در خاتمه از تمامی دست اندرکاران کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران به سرپرستی استاد رسول جعفریان که بدون هر گونه محدودیتی، امکان دسترسی به کتب مورد نیاز را برای اینجانب فراهم کردند، تشکر و قدردانی می‌کنم. همچنین مراتب تشکر و قدردانی خویش را از دوست گرانقدرم، آقای سید خلیل طاووسی که در جریان تحقیق از راهنمایی‌های ارزنده ایشان استفاده نمودم، را اعلام می‌دارم.

فصل دوم

بین النهرین قبل و پس از اسلام

۱-۲ جغرافیای تاریخی بین‌النهرین

«عراق» در جنوب ناحیه پهناور رسوبی قرار دارد که در دوره‌های اولیه عرب‌های مسلمان آنجا را بین‌النهرین می‌نامیدند.^(۱) یونانیان اولین بار بعد از اسکندر آنجا را مسوپوتامیا (مزوپوتامی) «Mosopotame» خواندند.^(۲) و این ناحیه جلگه‌ای حاصلخیز است که میان رودخانه‌های فرات (Euprates)^(۳) و دجله (Tigris)^(۴) قرار گرفته است. به نظر می‌رسد این همان ناحیه‌ای است که در بهشت عدن «فدان آرام» خوانده شده است.^(۵) دجله و فرات از کوهستان‌های آسیای صغیر سرچشمه می‌گیرند و در خط سیر خود به سمت جنوب در ابتدا خیلی به هم نزدیکند اما در مسیر خود به نحو قابل توجهی از هم دور می‌شوند و دوباره پس از ورود به خاک عراق کنونی به هم نزدیک می‌شوند و از آنجا دره‌ای به نام مزوپوتامی یا بین‌النهرین آغاز می‌شود. و در شمال بصره به هم می‌پیوندند و شط العرب (ارونلدورود) را تشکیل می‌دهند که پس از طی ده‌ها کیلومتر به خلیج فارس می‌ریزد.

-
- ۱- دهخدا، لغتنامه دهخدا، انتشارات روزبه، دوره جدید، چاپ اول، ۱۳۷۳، ج ۹، ص ۱۳۹۲۲.
  - ۲- همان، ج ۱۳، ص ۱۸۳۳۸ سرزمینهای خلافت شرقی، محمد عرفان، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، ۱۳۷۳، ص ۳.
  - ۳- فرات (بفرانس) بمعنی آب شیرین است و در عصر باستان پورنا می‌نامیدند. علی، ظریف الاعظمی، کارنامه دولتهای ایران در عراق، ترجمه محمد بدیع، ۱۳۵۰، ص ۱۰.
  - ۴- دجله که در تورات دیگلات (Diklat) که به قسمت دوم کلمه حداقل نزدیک است وارد گردیده حداقل (بدون حرف تعریف) در کتاب تکوین تورات همان دجله است. لسترنج، پیشین، ص ۲۶-۲۷.

۵- لغتنامه دهخدا، ج ۳ چاپ اول، دوره جدید، انتشارات روزبه ۱۳۷۳.

«مارکوارت» درباره بین النهرین چنین می‌نویسد: «سرزمین بین النهرین در بخش شرقی سوریه، مقابل ارمنستان بزرگ قرار دارد در شمال به بابل و در جنوب به صحرای عربستان محدود می‌شود.»^(۱)

بنا به گزارش‌های تاریخی، اعراب مسلمان بین النهرین را به دو ناحیه تقسیم می‌کردند: ناحیه علیا، ناحیه سفلی.

الف) ناحیه علیا: در شمال ناحیه سفلی، سرزمین سخت و سنگلاخ بین النهرین علیا قرار داشت که در روزگار قدیم به آن نینوا^(۲) می‌گفتند و اعراب مسلمان آنجا را جزیره می‌نامیدند.^(۳) به این علت که آب‌های دجله و فرات علیا جلگه‌های آنجا را در بر می‌گرفت. و بنا به گزارش‌های اصطخری «جزیره ما بین دجله و فرات است و دیار ربیعه و مضر آنجا است.»^(۴) و حدود آن خط فرضی‌ای است که از تکریت در ساحل دجله به انبار در ساحل فرات کشیده می‌شود.

سرزمین جزیره از شمال تا کوههایی که دو رود دجله و فرات از آن‌ها سرچشمه می‌گرفت امتداد داشت. و از سه ناحیه بنام دیار (جمع دار مسکن) تشکیل شده است، به نام‌های دیار ربیعه، دیار بکر، دیار مضر که نام سه قبیله بزرگ ربیعه، بکر و مضر است که قبل از اسلام تحت حمایت شاهان ساسانی به آن ناحیه رفتند و آنجا به نام همان قبایل موسوم شده است.^(۵)

۱- یوزف، مارکوارت، ایرانشهر در جغرافیای بطلمیوس، مترجم دکتر مریم میراحمدی، انتشارات

جمهوری، چاپ اول ۱۳۸۳، ص ۳۷.

۲- منظور از نینوا در اینجا شهری در آسیای قدیم پایتخت مملکت آشور است که در کنار دجله

قرار داشت (الغتنامه دهخدا، ج ۱۴، پیشین، ص ۲۰۳۳۳).

۳- لسترنج، پیشین، ص ۴.

۴- اصطخری، المسالک و الممالک، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم ۱۳۶۸، ص ۷۵.

۵- همان منبع، ص ص ۷۶ - ۷۸.